

Κεφάλαιο 2

Καντ και αυτονομία

Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία να μεταχειρίζεσαι το νου σου χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου.

Ιμμάνουελ Καντ (1971) «Απόκριση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός»

Ιδέες για την ελευθερία που θεμελιώνονται σε μια «ουσία» του υποκειμένου και αποδίδουν πάγια, καθολικά και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στα ελεύθερα άτομα, δεν εντοπίζουμε μόνο στη φιλοσοφία του Μαρξ, αλλά και στον κλασικό φιλελευθερισμό, γεγονός που δείχνει τη σημασία και τη διάδοσή τους στην πολιτική θεωρία της νεωτερικότητας.

Στη σκέψη του Ιμμάνουελ Καντ διακρίνουμε διάφορες έννοιες ελευθερίας με κεντρική εκείνη της αυτονομίας. Και στον Καντ, μια ορισμένη οικουμενική ιδέα για το έλλογο υποκείμενο της αυτονομίας καθοδηγεί και οριοθετεί τον τρόπο που νοείται η αυτονομία. Θα αναδείξουμε, ωστόσο, διαστάσεις της σκέψης του Καντ που προκρίνουν μια ριζοσπαστική, χειραφετητική αντίληψη για την ελευθερία και εμπνέουν στον ύστερο εικοστό αιώνα νεότερες θεωρήσεις της ελευθερίας ως αναστοχαστικού και δημιουργικού αυτοπροσδιορισμού.

Ο κύριος στόχος θα είναι να καταδειχθεί πως μια ιδιαίτερη σύλληψη του αυτο-καθοριζόμενου υποκειμένου στη σκέψη του Καντ διέπει και περιχαράκωνει την αντίληψή του για την αυτονομία. Η κριτική αυτής της σχολής του φιλελευθερισμού προωθεί ένα ευρύτερο επιχείρημα που βάλλει εναντίον της σύζευξης της ελευθερίας με στατικές απεικονίσεις της ανθρώπινης υπόστασης. Αλλά, ταυτόχρονα, η ανάλυση στο παρόν κεφάλαιο ανιχνεύει γραμμές συνέχειας και σημεία διασταύρωσης μεταξύ των διαφορετικών αντιλήψεων για την ελευθερία. Φωτίζοντας ιδέες του Καντ που ενοφθαλμίστηκαν σε μεταγενέστερες, πιο ανοικτές και δημιουργικές ερμηνείες της ελευθερίας, το παρόν κεφάλαιο θα προσφέρει επίρρωση στη θέση ότι η ελευθερία ως αναστοχαστική αυτοδημιουργία δεν έρχεται σε πλήρη ρήξη με παλιότερες αντιλήψεις για την ελευθερία, αλλά συνιστά μια κριτική επανερμηνεία ευρύτερα διαδεδομένων εννοιών.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουμε γίνει μάρτυρες μιας δυναμικής αναβίωσης του Καντιανού στοχασμού γύρω από την ελευθερία, η οποία έχει προσδώσει στον Καντ το κύρος του προφήτη ή, τουλάχιστον, της αναγκαίας και καθιερωμένης αναφοράς σε ό,τι αφορά θέματα αυτονομίας και του υποκειμένου της ελευθερίας (βλ. π.χ. Rawls, 1980, 1999, Habermas, 1997, Korsgaard, 1996, O'Neill, 1989, Paul, Miller κ.α., 2003). Αυτή η εξέλιξη μπορεί να θεωρηθεί ανησυχητική στον βαθμό που η Καντιανή ηθική της ελευθερίας έχει γίνει από παλιά αντικείμενο πολλαπλών κριτικών, οι οποίες βάζουν στο στόχαστρο από τον ανιστορικό φορμαλισμό της και τους αντιφατικούς δυσμούς της ως την εχθρότητά της προς τα προσωπικά συναισθήματα και τις επιθυμίες (Allison, 1990: 180-198, Berlin, 1969: 136-140, Connolly, 1999: 163-187, O'Neill, 1989: 145-162, Williams, 1993: 54-70). Κατά κανόνα, ο καταπιεστικός και κατασταλτικός χαρακτήρας του Καντιανού δόγματος εντοπίζεται στην προσπάθειά του να θέσει την επιθυμία κάτω από τον ζυγό του λόγου και της τυραννίας νόμων με καθολική ισχύ (Allison, 1990: 180-198, O'Neill, 1989: 145-162).

Το επιχείρημα του κεφαλαίου αυτού επιζητεί να αναδιατυπώσει και να επεξεργαστεί μια πιο μετριοσμένη και οριοθετημένη κριτική της Καντιανής ελευθερίας, η οποία δεν αποκηρύσσει κάθε είδος ορθολογισμού και οικουμενισμού.

Ο πυρήνας της παρούσας κριτικής στην Καντιανή σύλληψη της αυτόνομης δράσης έγκειται στη θέση ότι η Καντιανή αυτονομία έχει εγγενώς την τάση να απολυτοποιεί μη αναγκαίους περιορισμούς.³ Αυτή η κριτική εκκινεί από ένα διαφορετικό ιδεώδες της αναστοχαστικής αυτονομίας το οποίο διακήρυξαν τις τελευταίες δεκαετίες στοχαστές όπως ο Κορνήλιος Καστοριάδης, ο Michel Foucault και ο Roberto Unger, μεταξύ άλλων. Στον στοχασμό τους, ο κριτικός λόγος είναι έτοιμος να αμφισβητήσει *κάθε* παραδεδομένη αλήθεια, και η αυτονομία συνδέεται με μια διαδικασία ευέλικτου, ανοικτού αυτοπροσδιορισμού, ο οποίος είναι δυνάμει δημιουργικός. Ο Καντ, αντιθέτως, ανάγει την αυτονομία, την πληρέστερη πραγμάτωση της ελευθερίας, σε μια εκούσια υποταγή σε προκαθορισμένους, αμετάβλητους νόμους. Τα ελεύθερα άτομα δεν έχουν την ελευθερία να επιλέξουν και να μεταβάλουν τους βασικούς κανόνες της αυτόνομης σκέψης και δράσης τους. Και αυτές οι καθολικές νόρμες αποδεικνύονται αυθαίρετες και επιδεκτικές αμφισβήτησης και αλλαγής στον βαθμό που βασίζονται σε αυθαίρετες υποθέσεις. Η ιδιαίτερη οντολογία του έλλογου υποκειμένου, οι υποθέσεις δηλαδή που κάνει ο Καντ για το πώς είναι συγκροτημένος ο λόγος (η λογική) των ανθρώπινων όντων, τον οδηγεί στο να ταυτίσει την αυτονομία με τη συμμόρφωση του υποκειμένου προς αμετάβλητες, αιώνιες αρχές. Αυτή η ιδέα

³ Αυτή τη γραμμή κριτικής επιχειρηματολογίας μπορούμε να την ανιχνεύσουμε στο έργο του Michel Foucault (1997: 101-134), του Raymond Geuss (2002: 320-338) και του Isaiah Berlin (1969: 152-154).

εξακολουθεί να διακατέχει τον σύγχρονο καντιανό φιλελευθερισμό, ο οποίος εννοεί ομοίως την αυτονομία ως εκούσια τήρηση δεδομένων κανόνων, άπαξ καθορισμένων από τη λογική (Rawls, 1999: 221-227, 450-456).

Στοιχεία της προβληματικής που θα ξεδιπλώσουμε παρακάτω συναντιούνται διάσπαρτα στη βιβλιογραφία γύρω από το έργο του Καντ. Αλλά το παρόν κεφάλαιο θέλει να τα συγκεντρώσει και να τα φωταγωγήσει από μια ενιαία σκοπιά, η οποία ασκεί μια εστιασμένη κριτική στην Καντιανή ερμηνεία της ελευθερίας ως προσήλωσή σε παγιωμένους καθολικούς νόμους. Επιπλέον, δίνουμε προσοχή σε κρίσιμες και γόνιμες ιδέες του Καντ έτσι ώστε να προτείνουμε μια πιο ευαίσθητη ανάγνωση της πρακτικής του φιλοσοφίας, η οποία κατατείνει σε μια εποικοδομητική εναλλακτική προσέγγιση στην ελευθερία.

Οι ενστάσεις στη σκέψη του Καντ για την ελευθερία είναι κυρίως δύο. Η αντίληψή του στηρίζεται σε μια αμφιλεγόμενη έννοια ορθολογικής δράσης, την οποία ασπάζεται δογματικά και, το κρισιμότερο, συλλαμβάνει την ελευθερία με τρόπους που ενέχουν κινδύνους και αδικαιολόγητους περιορισμούς. Ο Καντ ανάγει την αυτονομία, την πληρέστερη πραγμάτωση της ελευθερίας κατά τον ίδιο, σε μια εκούσια υποταγή σε αιώνιους νόμους. Τα ελεύθερα άτομα δεν έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν και να αλλάξουν βασικούς κανόνες της αυτόνομης σκέψης και δράσης τους. Η κριτική σκέψη και η ελεύθερη επιλογή ελέγχονται από άγιους περιορισμούς. Κι αυτοί αποδεικνύονται αυθαίρετοι και μη αναγκαίοι στον βαθμό που θεμελιώνονται σε μετέωρες υποθέσεις.

Οι εν λόγω θέσεις θα αποσαφηνιστούν και θα τεκμηριωθούν μέσα από την κριτική αναδίφηση των δύο κύριων αξόνων της ελευθερίας στη σκέψη του Καντ, της υπερβατικής ελευθερίας και της αυτονομίας. Επίκεντρό μας θα είναι η αυτονομία και η ιδιαίτερη οντολογία που διαπνέει τη λογική του Καντ και τον οδηγεί στο να εξισώσει την αυτονομία με μια προσήλωσή σε αμετάβλητους κανόνες. Στόχος μας είναι να εξετάσουμε αυτή τη θεώρηση της ελευθερίας ως τέτοια, βάζοντας σε παρένθεση άλλες αμφιλεγόμενες πτυχές της ηθικής του Καντ και της ιδέας του για τον ανθρώπινο εαυτό. Μια τέτοια προσέγγιση είναι νόμιμη και θεμιτή. Η προσέγγιση του Καντ στην αυτονομία είναι εννοιολογικά ανεξάρτητη από την υπερβατική του μεταφυσική και άλλα επίμαχα στοιχεία της πρακτικής του φιλοσοφίας. Η επίλυση των δυσκολιών στις οποίες έχουν επικεντρωθεί οι σύγχρονοι Καντιανοί φιλόσοφοι, δηλαδή η μεταφυσική του Καντ, οι δυισμοί του, και το ζήτημα του κενού φορμαλισμού (Allison, 1990, Guyer, 2003: 70-98, Habermas, 1990, O'Neill, 1989, Rawls, 1999: 221-227) δεν θα δικαιώσει απαραίτητα την Καντιανή αυτονομία με την έννοια της συμμόρφωσης σε αιώνιους νόμους. Επιπλέον, η ιδέα αυτή έχει αποκτήσει μια δική της ζωή και δυναμική, και έχει κατακτήσει τη φαντασία νεότερων θεωρητικών ως ανεξάρτητη σύλληψη. Η *Θεωρία της Δικαιοσύνης* του John Rawls (1999: 221-227, 450-456) είναι ένα άκρως συναφές παράδειγμα.

Ελέγχοντας κριτικά την Καντιανή ελευθερία με την έννοια της δέσμευσης από αμετάβλητους κανόνες, το παρόν κεφάλαιο προσπαθεί να αφαιρέσει κάτι από τη σαγήνη αυτής της έμμονης ιδέας στη σύγχρονη σκέψη και να ανοίξει τον δρόμο για μια άλλη θεώρηση της αυτόνομης ελευθερίας, η οποία δεν είναι, ωστόσο, τελειώς ξένη προς τη φιλοσοφία του Καντ.

Η ουσία του Καντιανού υποκειμένου της ελευθερίας

Η προσωπογραφία του έλλογου δρώντος από τον Καντ θα αποτελέσει τη βάση του επιχειρήματος. Το κύριο είναι ότι ο Καντ εφοδιάζει τους ανθρώπινους δρώντες με έναν ενιαίο λόγο, ο οποίος νομοθετεί καθολικούς νόμους με απόλυτη ισχύ.

Τα άτομα του Καντ διαθέτουν την ικανότητα της έλλογης βούλησης, η οποία συνδυάζει μια ικανότητα καθορισμού της δράσης υπό το φως αρχών (Willkür) με μια νομοθετική ικανότητα (Wille ή πρακτικός λόγος) η οποία θέτει τις αρχές του αυτοκαθορισμού (Kant, 1996: 11-13, 18). Αυτές οι αρχές διακρίνονται σε υποκειμενικούς κανόνες, τους ποικίλους κανόνες δράσης που ακολουθούν στην πράξη τα άτομα, και αντικειμενικούς κανόνες, οι οποίοι ισχύουν για όλους τους έλλογους δρώντες. Οι αντικειμενικές αρχές υποδιαίρονται σε «κανόνες της επιδεξιότητας», «συμβουλές της σύνεσης» και σε κατεξοχήν αντικειμενικούς νόμους, ή προσταγές της ηθικότητας, οι οποίοι επιβάλλουν «την έννοια μιας απόλυτης αναγκαιότητας, η οποία μάλιστα είναι αντικειμενική και άρα καθολικά έγκυρη» (Καντ, 1984: σ.64). Οι αντικειμενικοί ηθικοί νόμοι ισχύουν πάντα και αναγκαία, ανεξάρτητα από προσωπικές προτιμήσεις και συνθήκες. Είναι καθορισμένοι άπαξ και διαπαντός και είναι γνωστοί a priori μέσω του καθαρού λόγου (Καντ, 1984: 26-27, 64-71).

Ο θεμελιώδης νόμος του λόγου, κατά τον Καντ (1984: 71), είναι φυσικά η κατηγορική προστακτική: «Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος». «Πρέπει να μπορούμε να θέλουμε ο γνώμονας της πράξης μας να γίνει καθολικός νόμος: αυτός είναι ο ανώτατος κανόνας με τον οποίο κρίνονται ηθικά οι πράξεις μας» (Καντ, 1984: 75). Οι προσωπικοί γνώμονες του δρώντος θα πρέπει να συμμορφώνονται με αντικειμενικούς, απόλυτους νόμους

του λόγου. Ως εκ τούτου, η κατηγορική προστατική δεν είναι ο μόνος απόλυτος νόμος του πρακτικού λόγου. Στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* και στη *Μεταφυσική των Ηθών* ο Καντ (1996: 54-55, 58-59, 62) διατυπώνει μια σειρά συγκεκριμένων αρχών που παρουσιάζονται ως αιώνιες, αντικειμενικές αρχές του πρακτικού λόγου.

Πέρα από τους συγκεκριμένους νόμους που διατύπωσε, ο Καντ εξέφρασε ξεκάθαρα την πεποίθησή του ότι με την κατάλληλη χρήση της ορθολογικής τους δύναμης, όλα τα άτομα θα κατέληγαν στις ίδιες αντικειμενικές προσταγές στους διάφορους τομείς της ζωής τους. Η φόρμουλα της κατηγορικής προστακτικής περιέχει τα κριτήρια που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε τις καθολικές επιταγές του λόγου, και ο Καντ (1984: 47) διατείνεται ότι η κατηγορική προστακτική οδηγεί σε συγκεκριμένα αποτελέσματα. «Θα ήταν εύκολο να δειχτεί εδώ πώς οι άνθρωποι με αυτή την πυξίδα στο χέρι είναι ικανοί σε κάθε περίπτωση να διακρίνουν τι είναι καλό και κακό, τι είναι σύμφωνο με το καθήκον και ενάντιο στο καθήκον».

Αναμφίβολα, ο Καντ τόνισε ότι ο θεωρητικός λόγος είναι επισφαλής και ρέπει στο σφάλμα και τις αντιφάσεις, αναγνώρισε δε ότι τα έλλογα ανθρώπινα άτομα δεν έχουν πλήρη διαύγεια σε ό,τι αφορά την κατανόηση των κινήτρων της δράσης τους. Ταυτόχρονα, ωστόσο, ήταν πεπεισμένος ότι η καθημερινή ανθρώπινη κρίση είναι πλήρως εφοδιασμένη για να αναγνωρίσει τις προσταγές του καθήκοντος, οι οποίες είναι ίδιες για όλους τους έλλογους δρώντες. Αντιπαρέθεσε, μάλιστα, ρητά τις αδυναμίες του θεωρητικού λόγου με την ικανότητα του πρακτικού ανθρώπινου λόγου να συλλαμβάνει τον ηθικό νόμο (Καντ, 1984: 47 κ.α.).

Η κατηγορική προστακτική (ΚΠ) και τα άλλα απόλυτα αξιώματα του καθαρού λόγου συγκροτούν την «ουσία» του Καντιανού εαυτού: είναι γενικά και σταθερά συστατικά της προσωπικής ταυτότητας και ξεχωρίζουν ως η πιο πολύτιμη διάσταση του ανθρώπινου ατόμου. Αν και είμαστε τόσο έλλογα όσο και επιθυμητικά όντα με σωματικές ανάγκες, ο καθαρός λόγος είναι εκείνος που μας διαχωρίζει από τα ζώα και... «μας κάνει να νιώσουμε το ύψος της δικής μας υπεραισθητής ύπαρξης και προκαλεί υποκειμενικώς στους ανθρώπους... σεβασμό για τον υψηλότερο προορισμό τους» (Καντ, 2009: 131-132).

Οι επικριτές του Καντ μπορεί να έχουν δίκιο ότι η Κ.Π. δεν υπαγορεύει οριστικές ή καθολικά έγκυρες αρχές. Αλλά ο Καντ υποθέτει ότι υπαγορεύει. Συνεπώς, στη δική του εικόνα για το έλλογο ανθρώπινο υποκείμενο, οι κανόνες της σκέψης και της δράσης είναι αντικειμενικά καθορισμένοι στο διηνεκές. Αναγνωρίζει ότι τα άτομα επιδιώκουν μια πληθώρα διαφορετικών σκοπών. Αλλά επιμένει ότι το έλλογο άτομο ορίζεται από ορισμένες αιώνιες, θεμελιώδεις αρχές δράσης. Και αυτό του το αξίωμα περιχαράκωνει το πεδίο των επιλογών εφόσον αποκλείει την επιλογή άλλων καθοδηγητικών αρχών, στενεύοντας έτσι το φάσμα των δυνατών δράσεων και σκοπών (αφού διαφορετικές αρχές μπορεί να επιτρέπουν ή να συνεπάγονται διαφορετικούς κανόνες και σκοπούς).

Λίγοι θα αμφισβητούσαν ότι οι άνθρωποι δρώντες έχουν την ικανότητα να φερθούν έλλογα. Αλλά ο Καντ ασπάζεται μια ιδιαίτερη αντίληψη για τον λόγο που επιδέχεται αμφισβήτηση. Και η θεμελίωση που παρέχει για ορισμένες από τις βασικές του υποθέσεις εν προκειμένω είναι εύθραυστη. Απέναντι σε ριζικές ενστάσεις στην ιδέα ότι ο λόγος επιτάσσει αιώνιους καθολικούς νόμους, ότι οι καθολικοί νόμοι γίνονται γνωστοί με βεβαιότητα, και ότι η Κ.Π. είναι ο ανώτατος νόμος του πρακτικού λόγου, η τελική γραμμή άμυνας του Καντ είναι μια σειρά από ισχυρισμούς.⁴ Ενάντια στον ηθικό σκεπτικισμό και τον σχετικισμό, που αρνούνται την ύπαρξη καθολικά δεσμευτικών κανόνων, ισχυρίζεται ότι «[μ]πορούμε να αποκτήσουμε συνείδηση των καθαρών πρακτικών νόμων... με το να προσέχομε την αναγκαιότητα με την οποία μας τους επιτάσσει ο Λόγος» (Καντ, 2009: 51) και ότι η καθολική επιταγή να δρούμε βάσει γενικά έγκυρων κανόνων είναι ένα «γεγονός του Καθαρού λόγου» (Καντ, 2009: 54). Σκεπτικιστές, σχετικιστές ή και υπερασπιστές μιας οικουμενικής ηθικής που προσυπογράφουν άλλες διατυπώσεις του βασικού ηθικού νόμου μπορούν να ανταπαντήσουν επικαλούμενοι άλλα «γεγονότα του λόγου»: τον αξεπέραστο πλουραλισμό των αξιών και των ηθών, τη σχετικότητα και ούτω καθεξής. Σε όσους αμφιβάλουν για το κατά πόσο ο πρακτικός λόγος εν γένει, ή η Κ.Π. ειδικότερα, μπορεί να παραγάγει οριστικές οικουμενικές αρχές, ο Καντ (1984: 72-75) απαντά ότι οι άνθρωποι αποκτούν συνείδηση αυτών των αρχών όταν ακούν τη λογική τους και ότι το «τεστ» της Κ.Π είναι σε θέση να αναγνωρίσει ένα σύστημα οικουμενικών νόμων, όπως δείχνουν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Η ουσία του επιχειρήματος που ακολουθεί είναι πως αυτή η μετέωρη και αμφιλεγόμενη αντίληψη για τον έλλογο δρώντα υποκινεί και διακονεί μια ιδιαίτερη σύλληψη της ελευθερίας η οποία μπορεί να υψώσει ποικίλους αυθαίρετους και μη αναγκαίους φραγμούς στον αυτοπροσδιορισμό των ατόμων.

4 Αναμφίβολα, ολόκληρη η Ενότητα III των *Θεμελίων της Μεταφυσικής των Ηθών* (Καντ, 1984: 106-129) είναι δυνατόν να διαβαστεί ως ένα εκτεταμένο επιχειρήμα για την υιοθέτηση των νόμων εκείνων του λόγου που είναι ανεξάρτητοι από επιθυμίες (Hill, 1985: 3-23). Ανεξάρτητα από την αξία αυτού του επιχειρήματος, το οποίο ο ίδιος ο Καντ εγκατέλειψε στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, η ανάλυση στην Ενότητα III δεν δείχνει γιατί αυτοί οι ανεξάρτητοι από επιθυμίες νόμοι πρέπει να είναι αιώνιοι και να έχουν καθολική εγκυρότητα. Τα επιχειρήματα του Καντ προϋποθέτουν απλώς ότι ο «καθαρός» λόγος πρέπει να έχει αυτή τη μορφή.

Υπερβατική ελευθερία

Η υπερβατική ελευθερία αποτελεί μια από τις δύο βασικές έννοιες της Καντιανής ελευθερίας. Σε γενικές γραμμές, σημαίνει ελευθερία από τον νόμο της αντικειμενικής αιτιότητας στη φύση, βάσει του οποίου ένα προηγούμενο γεγονός α προκαλεί με αναγκαιότητα το γεγονός β στο παρόν (Καντ, 2009: 50, 218-219). Η υπερβατικά ελεύθερη βούληση δεν καταναγκάζεται από προηγούμενες αιτίες, μέσα ή έξω από τον εαυτό, και προϋποθέτει ότι οι επιλογές των ανθρώπων δεν ορίζονται απαραίτητα από επιθυμίες και ορμές των αισθήσεων (Καντ, 2009: 217-231). Η δυνατότητα να αποφασίσουμε αν θα δράσουμε ή όχι βάσει μιας ιδιαίτερης επιθυμίας και η δυνατότητα να επιλέξουμε ανάμεσα στα διαφορετικά αντικείμενα της επιθυμίας φανερώνουν την υπερβατική μας ελευθερία. Για τον Καντ, ωστόσο, η κρίσιμη συνέπεια της υπερβατικής ελευθερίας είναι ότι οι ανθρωπίνι δρώντες μπορούν να διαλέξουν τον τρόπο δράσης τους ανεξάρτητα από κάθε επιρροή από επιθυμίες ή ανάγκες των αισθήσεων. Μπορούν να αποφασίσουν να δράσουν με γνώμονα αρχές χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους κίνητρα των αισθήσεων που τους ωθούν στη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

Η υπερβατική ελευθερία εκφράζει μια υψηλή ιδέα περί ελευθερίας. Από τη σκοπιά της, τα άτομα δεν κυβερνώνται αναγκαιά από νόμους της φύσης ή από βιολογικούς σκοπούς. Ο Καντ ενσωματώνει, επίσης, στην ελευθερία τη δυνατότητα των ατόμων να ξεκινήσουν κάτι νέο. Αν η δράση δεν καταναγκάζεται από προηγούμενα αίτια, μπορεί να πυροδοτήσει μια νέα αλληλουχία συμβάντων. Η υπερβατικά ελεύθερη βούληση εμπειρικλείει την ικανότητα να αρχίσουμε απολύτως μια νέα κατάσταση. «Υποθέσατε ότι υπάρχει στην [υπό την] υπερβατική [της] σημασία μια ελευθερία ως ένα ιδιαίτερο είδος αιτιότητας... μια δύναμη δηλ. [ικανή] ν' αρχίζει απόλυτα μιαν κατάσταση... Η υπερβατική, άρα, ελευθερία αντιτίθεται στον νόμο της αιτιότητας» (Καντ, 1999: 141, A 447/B 475). Κατά συνέπεια, τα άτομα έχουν μια ικανότητα να ξεπερνούν τη φύση, τη σύμβαση και τον εαυτό τους: μπορούν να σκεφτούν και να αποφασίσουν τι θα κάνουν με τρόπους που διαφέρουν από τις συνήθειες αξίες και ρουτίνες τους.

Αυτή η ριζοσπαστική έννοια ελευθερίας αναιρείται, ωστόσο, εν μέρει από το «αναγκαίο συμπλήρωμα» που ορίζει ο Καντ. Υπερβατικά ελεύθερα άτομα πρέπει να αποφασίζουν καθοδηγούμενα από ορισμένους νόμους, καθώς η επιλογή χωρίς νόμους και κανόνες είναι «ουτοπία» (Καντ, 1984: 106). Ο Καντ (1984: 106-7, 115) αποφαίνεται επίσης ότι ένας νόμος ελευθερίας πρέπει να πληροί δύο όρους. Πρέπει να είναι ένας νόμος που θέτουμε οι ίδιοι, ώστε να συμβαδίζει με την ελευθερία επιλογής μας. Δεύτερον, δεν πρέπει να κατευθύνεται από ιδιαίτερους σκοπούς και ορμές. Μόνον τότε διασφαλίζεται η υπερβατική μας ελευθερία από όλους τους εμπειρικούς καθορισμούς. Συνεπώς, οι νόμοι της ελεύθερης βούλησης πρέπει να είναι οι αντικειμενικοί νόμοι του πρακτικού λόγου, καθώς αυτοί ακριβώς ορίζονται από τη νομοθετική ικανότητα του λόγου μας και διατηρούν την υπερβατική μας ελευθερία από τις επιθυμίες, αφού μας επιτάσσουν να τους τηρούμε εξαιτίας και μόνον του γεγονότος ότι έχουν καθολική εγκυρότητα.

Παρά τα φαινόμενα, ωστόσο, αυτό το συμπέρασμα δεν συνάγεται άμεσα από τον συνδυασμό της αυτονομίας με την υπερβατική ελευθερία. Ουσιώδης προϋπόθεσή του είναι η ιδιαίτερη σύλληψη του έλλογου υποκειμένου από τον Καντ, ο οποίος θεωρεί ότι η νομοθετική ικανότητα του λόγου μας υπαγορεύει καθολικά έγκυρες αρχές, και ότι οι αρχές αυτές έχουν ανώτατη ισχύ, ανώτερη από κάθε άλλο καθορισμό. Η κατηγορική προστατική και οι άλλοι αντικειμενικοί νόμοι του λόγου είναι δυνατόν να λογίζονται ως αυτόνομοι μόνον αν πηγάζουν εγγενώς από τη νομοθετική ικανότητα όλων των έλλογων υποκειμένων. Δεύτερον, ο Καντ γνωρίζει (1984: 72-74) ότι τα άτομα ενδέχεται να υιοθετήσουν ως κανόνες της συμπεριφοράς τους άλλες αρχές πέρα από τους «αντικειμενικούς νόμους» του λόγου. Η θέση ότι η ελευθερία και ο απόλυτος πρακτικός νόμος προϋποτίθενται αμοιβαία βασίζεται σε ένα στενότερο ορισμό της υπερβατικής ελευθερίας ως «ανεξαρτησίας από τα καθοριστικά αίτια του αισθητού κόσμου» (Καντ, 1984: 113). Όταν δρούμε ως υπερβατικά ελεύθεροι, θα πρέπει να επιλέγουμε να δρούμε βάσει των απόλυτων νόμων του λόγου γιατί μόνον αυτοί είναι πλήρως ανεξάρτητοι από κάθε αισθητή επιθυμία.

Ο ίδιος ο Καντ (1960: 19) δέχεται πως όταν ένα υπερβατικά ελεύθερο άτομο δρα με γνώμονα τις επιθυμίες του και όχι τους καθολικούς νόμους του λόγου, αυτό προκύπτει από μια ελεύθερη, ακαθόριστη επιλογή του. Επίσης, η αποδέσμευση από κάθε προσωπική επιθυμία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζει, στην περίπτωση του Καντ, μια γενική διάθεση μέγιστης ανεξαρτησίας από όλους τους καθορισμούς του προσώπου εφόσον καλούμαστε ταυτόχρονα να συμμορφωθούμε με άλλους καθορισμούς του έλλογου προσώπου, τους καθολικούς νόμους του λόγου μας. Συνεπώς, η επιταγή του πλήρους αποκλεισμού των επιρροών της επιθυμίας από τη συνειδητή διαμόρφωση των επιλογών και της δράσης μας ανάγεται εν τέλει σε μια αξιακή κρίση εκ μέρους του Καντ (2009: 131-132): ο ίδιος ο καθαρός ηθικός νόμος... «μας κάνει να νιώσουμε το ύψος της δικής μας υπεραισθητής ύπαρξης και προκαλεί υποκειμενικώς στους ανθρώπους... σεβασμό για τον υψηλότερο προορισμό τους».

Η ιδιαίτερη αυτή εικόνα του Καντ για τον έλλογο δρώντα, με τις αξιολογήσεις και τους καθορισμούς της,

είναι εκείνη που τον οδηγεί στο να ταυτίσει την ελευθερία με τους «αναλλοίωτους νόμους» του λόγου. Και το αποτέλεσμα είναι ότι ακυρώνεται έτσι ή περιστέλλεται η αυτονομία των ατόμων από επιμέρους νόμους, η ελευθερία τους να αναστοχαστούν και να αναθεωρήσουν συγκεκριμένους κανόνες της δράσης τους, εφόσον τα ελεύθερα άτομα του Καντ πρέπει να ακολουθούν πάντα τους σταθερούς, συγκεκριμένους καθολικούς νόμους του πρακτικού λόγου. Αυτή η περιστολή της ελευθερίας μπορεί να αμφισβητηθεί με μια εσωτερική κριτική που επικαλείται τον ίδιο τον Καντ και την έννοια της υπερβατικής ελευθερίας. Η προτροπή του να υποταχθούμε σε αμετάβλητους νόμους αντιβαίνει την υπερβατική ελευθερία ως ελευθερία να έρθουμε σε ρήξη με το παρελθόν και τις ριζωμένες συνήθειες του ατόμου, ως ελευθερία να ξεκινήσουμε κάτι καινούριο, να ακολουθήσουμε νέες αρχές δράσης.

Η ελευθερία της αναθέωσης και της αλλαγής των κανόνων της σκέψης και της δράσης μας δεν καταλήγει στο χάος, τον ανορθολογισμό κλπ. Ως ένα βαθμό, τη βλέπουμε να εφαρμόζεται στην πολιτική των δημοκρατικών καθεστώτων. Η αυτορρύθμιση μπορεί να συνδυασθεί με την ελευθερία αναπροσδιορισμού των κανόνων και των πλαισίων σε τακτικά διαστήματα, και είναι σημαντική γιατί μπορεί να διευρύνει το πεδίο των επιλογών των ατόμων, το φάσμα των σκοπών που επιτρέπεται να επιδιώξουν, το είδος των δραστηριοτήτων και των σχέσεων που είναι νόμιμο να καλλιεργήσουν, αλλάζοντας τους νόμους που επιτρέπουν και απαγορεύουν επιμέρους σχέσεις και δραστηριότητες. Αντίθετα, ο άπαξ καθορισμός και η παγίωση των βασικών νόμων της δράσης μας μάς εγκλωβίζει στα πλαίσια των δεδομένων απαγορεύσεων, επιταγών και αθέλητων συνεπειών των δεδομένων κανόνων. Η δέσμευση αυτή της ελευθερίας κρίνεται ακόμη πιο αμφιλεγόμενη στον βαθμό που οι υποθέσεις του Καντ για την ύπαρξη και τη λειτουργία ενός *a priori* καθολικού λόγου, ο οποίος θέτει νόμους με οικουμενική και διαχρονική ισχύ, δεν τεκμηριώνονται επαρκώς.

Καντιανή αυτονομία

Οι εντάσεις και οι αντιθέσεις της σκέψης του Καντ για την ελευθερία γίνονται εντονότερα αισθητές στον κεντρικό άξονα αυτής της σκέψης του, στην αυτονομία. Σε σχέση με την έννοια αυτή, ο Καντ προσέφερε ασφαλώς ορισμένες εννοήσεις με μεγάλη κριτική αξία. Εξήγησε κυρίως γιατί τα άτομα θα πρέπει να ρυθμίζουν τις επιλογές τους με γνώμονα αρχές που έχουν υιοθετήσει τα ίδια αν επιδιώκουν μια πληρέστερη πραγμάτωση της ελευθερίας. Τα άτομα ακολουθούν πάντα ορισμένα κριτήρια για να κάνουν τις επιλογές τους και να παίρνουν τις αποφάσεις τους, ενώ η τυχαία επιλογή, όταν συμβαίνει, ενδέχεται να επιφέρει καταστροφικές συνέπειες. Η απειθάρχητη, αδόμητη, άνομη σκέψη και δράση δεν μπορούν να επιτύχουν πολλά. Και είναι πιθανό να αυτοακυρωθούν επιδιώκοντας αντιφατικούς σκοπούς ή μετερχόμενες ακατάλληλα μέσα. Σε κοινωνικό επίπεδο, η ανομία θέτει σε κίνδυνο την ελευθερία, καθώς προκαλεί ανασφάλεια και επιτρέπει ή επιβάλλει τη χρήση της βίας (Καντ, 1971α).

Αν η επιλογή χωρίς νόμο είναι ένα *Unding* («μη πράγμα») -«ουτοπία», Καντ, 1984:106), τα άτομα που δεν έχουν θέσει τα ίδια τους νόμους της σκέψης και της δράσης τους διαθέτουν λίγη ελευθερία: η σκέψη και η δράση τους άγονται και φέρονται από τυχαίες ορμές, εξωτερικές συνθήκες και ετεροκαθορισμένους νόμους. Ο αναστοχαστικός αυτοκαθορισμός των νόμων μας επεκτείνει τον αυτοπροσδιορισμό σε ένα θεμελιώδες επίπεδο της δράσης. Τα αυτόνομα άτομα διαλέγουν τις ίδιες τις αρχές που διέπουν την επιλογή των σκοπών και των μέσων τους. Η αυτονομία οδηγεί έτσι σε μια ευρύτερη επέκταση της ελεύθερης επιλογής. Μέσα από τη δυνατότητά της να ενστερνίζεται διαφορετικές αρχές, εμπλουτίζει το φάσμα των σκοπών και των μέσων. Αν η αυτονομία ήταν απλώς μια κατάσταση στην οποία τα άτομα αναγνωρίζουν τις επιθυμίες και τις αρχές βάσει των οποίων δρουν, ταυτίζονται με αυτές και τις αποδέχονται συνειδητά, η επιλογή των σκοπών και των κανόνων τους θα μπορούσε ακόμη να καθοδηγείται σε βαθύτερο επίπεδο από ανεξάρτητες αιτίες (ασυνειδητες ορμές, κοινωνικές προκαταλήψεις), και έτσι τα άτομα θα παρέμεναν ουσιαστικά ετεροκαθοριζόμενα. Για να ασκούν πραγματικό έλεγχο πάνω στη συμπεριφορά τους, οι αυτόνομοι δρώντες θα πρέπει να διαμορφώνουν οι ίδιοι με κριτικό στοχασμό τις αρχές που κυβερνούν τη σκέψη και τη δράση τους, αλλιώς θα καθοδηγούνται από τυχαίους παράγοντες ή νόμους που υπαγορεύονται από εξωτερικά (κοινωνικά κ.α.) ή ανεξάρτητα (ασυνειδητά, βιολογικά) στοιχεία.

Επιπλέον, ο Καντ ριζοσπαστικοποίησε με δυο τρόπους την έννοια της αυτονομίας. Σε έναν πραγματικά ελεύθερο αυτοκαθορισμό των νόμων τους, τα άτομα πρέπει να ρυθμίζουν τις αρχές τους ανεξάρτητα από προεγκαθιδρυμένους νόμους και παθητικές επιρροές. Καλεί έτσι τα έλλογα υποκείμενα να χρησιμοποιούν αυτόνομα τη λογική τους, ελεύθερα από «δόγματα και φόρμουλες, αυτά τα μηχανικά εργαλεία μιας έλλογης χρήσης...[τις] αλυσίδες μιας διαρκώς παρατεινόμενης ανωριμότητας» (Καντ, 1971β: 43). Δεύτερον, ο Καντ συγκαταλέγει στις παθητικές επιρροές ακόμη και χαρακτηριστικά της ίδιας μας της προσωπικότητας τα οποία δεν τα έχουμε επεξεργαστεί και επιλέξει συνειδητά. Η αυτονομία διαπνέεται, συνεπώς, από μια διάθεση απε-

λευθέρωσης των ατόμων από μη επιλεγμένα στοιχεία του προσώπου τους και από την επιθυμία μετατροπής του εαυτού τους σε ένα υποκείμενο-αντικείμενο ενεργού δημιουργίας (βλ. Καντ, 1984: 104).

Το πρόβλημα είναι, λοιπόν, ότι ο Καντ (1984: 106) ακυρώνει αυτές τις ριζοσπαστικές διαθέσεις χειραφέτησης εξισώνοντας την αυτονομία με μια ελευθερία που «υπόκειται σε αμετάβλητους, αλλά ειδικούς νόμους», δηλαδή στους αντικειμενικούς νόμους του πρακτικού λόγου. Αυτή η κίνηση αναιρεί το ιδεώδες ενός αυτοπροσδιορισμού που υπερβαίνει προϋπάρχοντες καθορισμούς και επιβολές πάνω στο άτομο, καθώς η κατηγορική προστακτική και οι άλλοι αντικειμενικοί πρακτικοί νόμοι είναι αιώνιες επιταγές του καθολικού λόγου, ανεξάρτητες από τη βούληση καθενός. Η αυτονομία ως εκούσια τήρηση των αντικειμενικών νόμων της έλλογης φύσης μας είναι το αντίθετο της αυτονομίας ως διαδικασίας κριτικής απελευθέρωσης από μη επιλεγμένους παράγοντες που ορίζουν την προσωπικότητά μας.

Ο Καντ αναπτύσσει συλλογισμούς που εξηγούν γιατί οι ελεύθεροι δρώντες θα πρέπει να κατευθύνουν τη δράση τους και να «κυβερνούν τον εαυτό τους» με νόμους που έχουν αποδεχθεί ή συλλάβει ενεργά οι ίδιοι. Αλλά αυτοί οι συλλογισμοί του δεν καταδεικνύουν γιατί οι εν λόγω νόμοι πρέπει να είναι αμετάβλητες αρχές του καθολικού λόγου. Από τη σκέψη του Καντ μπορούμε να ανασύρουμε δύο συλλογιστικές προς επίρρωση αυτής της τελευταίας ιδέας.⁵ Η πρώτη άπτεται της φύσης της νομοθετικής δύναμης την οποία ο Καντ ταυτίζει με τον λόγο. Η «ουσιώδης υφή μιας λογικής αιτίας» είναι «το καθολικό κύρος του γνώμονα ως ηθικού νόμου» (Καντ, 1984: 123). Αν αναστοχαστούν και αποφασίσουν στη βάση αυτού του όρου, όλα τα έλλογα υποκείμενα θα ενστερνιστούν ένα ταυτόσημο σύνολο άχρονων, οικουμενικών νόμων, με δεδομένη την υπόθεση του Καντ ότι οι έλλογοι δρώντες που αναζητούν νόμους με καθολική ισχύ θα καταλήξουν στα ίδια συμπεράσματα και τις ίδιες ανακαλύψεις. Εν ολίγοις, η αυτονομία συμμορφώνεται με τους αιώνιους νόμους του λόγου επειδή η νομοθετική ικανότητα των έλλογων δρώντων οδηγείται από τη φύση της στο να συλλάβει και να υπαγορεύσει αυτούς τους συγκεκριμένους νόμους.

Η πρώτη αυτή γραμμή επιχειρηματολογίας παραμένει, ωστόσο, μετέωρη, επειδή ο Καντ (1984: 49) έχει σαφή επίγνωση του γεγονότος ότι οι έλλογοι νομοθέτες μπορούν να συγκροτήσουν τους νόμους και τις αρχές τους με διαφορετικούς τρόπους προσαρμόζοντας τους κανόνες δράσης τους στις ιδιαίτερες περιστάσεις τους. Δεν μπορούμε να επικαλεστούμε απλώς τη δομή της νομοθετικής μας ικανότητας. Ο κρίκος που λείπει στο επιχείρημα είναι ο εξής: «Αυτονομία της θέλησης είναι η ιδιότητα της θέλησης να είναι η ίδια νόμος για τον εαυτό της (*ανεξάρτητα από όλα τα χαρακτηριστικά των αντικειμένων της*)» (Καντ, 1984: 97, η υπογράμμιση δική μου), ανεξάρτητα, δηλαδή, από τα θέλητρα επιμέρους στόχων και επιδιώξεων. Όπως εξηγήσαμε παραπάνω, ο Καντ (1984: 97-105) θεωρεί ότι ο λόγος εκφέρει καθολικούς, απόλυτους νόμους και ότι οποιοσδήποτε άλλες αρχές είναι προϊόν της επιρροής υποκειμενικών διαθέσεων και επιθυμιών. Συνεπώς, όταν εξοβελίζουν από τη σκέψη τους την επίδραση των προσωπικών τους ορμών και κλίσεων, τα άτομα αφήνουν ελεύθερο τον λόγο τους να προβάλλει τις αντικειμενικές, διαχρονικές του αρχές.

Το πλήρες επιχείρημα του Καντ είναι, συνεπώς, ότι τα αυτόνομα πρόσωπα πρέπει να υιοθετούν και να εφαρμόζουν μόνο μια συγκεκριμένη κατηγορία από όλο το φάσμα των κανόνων που μπορούν να ακολουθήσουν στην πράξη: τους νόμους εκείνους που έχουν συλλάβει χωρίς να επηρεάζονται από προσωπικές ορέξεις και προτιμήσεις. Όπως υποστηρίζει (Καντ, 1984: 97-105), αν τα υποκείμενα δράσης αφήσουν τις επιθυμίες τους να κυριαρχήσουν πάνω στη βούληση και τη σκέψη τους όταν επιλέγουν τις αρχές που θα ακολουθήσουν, ο νόμος θα υπαγορευόταν από παθητικές επιρροές, και σε τελική ανάλυση θα καθοριζόταν από τη «φύση», τους αντικειμενικούς μηχανισμούς που διαμορφώνουν τις ορμές του προσώπου.

Αν, ωστόσο, εξετάσουμε αυτή τη συλλογιστική από μια ευρύτερη οπτική, γίνεται σαφές ότι βασικό έρεισμα της επιχειρηματολογίας της δεν είναι η βούληση για πλήρη αυτονομία, δηλαδή μια πρακτική ελεύθερου προσδιορισμού κανόνων για τη σκέψη και τη δράση μας στην οποία οι δρώντες θα κατέληγαν στους δικούς τους κανόνες χωρίς να δεσμεύονται από εκ των προτέρων όρους και καταναγκασμούς. Στο Καντιανό σχήμα, οι δρώντες δεσμεύονται από τους *a priori* νόμους του λόγου. Η συγκρότηση του λόγου νομοθετεί την Κατηγορική Προσταγή και οδηγεί τη σκέψη των ατόμων προς τους ίδιους καθολικούς νόμους. Και τα άτομα του Καντ δεν επιλέγουν ή δεν δημιουργούν τη φύση του λόγου τους περισσότερο απ' ό,τι επιλέγουν ή δημιουργούν τις προσωπικές τους ορμές.

Συνεπώς, το επιχείρημα του Καντ για την ταύτιση της αυτονομίας με την τήρηση των καθολικών νόμων του λόγου δεν μπορεί να είναι απλώς ότι μόνον έτσι τα άτομα ορίζουν τα ίδια τον νόμο τους, εφόσον αναγνωρίζει ότι τα άτομα μπορούν να θέσουν ελεύθερα άλλες αρχές, ή ότι η ταύτιση αυτή εξασφαλίζει την πληρέ-

5 Στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* (Καντ, 1984: 106), αυτή η θέση θα μπορούσε να εξηγηθεί με βάση την ερμηνεία της έννοιας της αιτιότητας από τον Καντ, όπου η σχέση αιτίου και αιτιατού καθορίζεται από καθολικούς νόμους. Αλλά ο Καντ δεν προβάλλει κανένα επιχείρημα που να δικαιολογεί γιατί αυτή η νατουραλιστική σύλληψη της αιτιότητας «που υπόκειται σε αμετάβλητους, αλλά ειδικούς νόμους» ισχύει και στην περίπτωση της ελεύθερης βούλησης.

στερη, τελειότερη αυτονομία των ατόμων, εφόσον η Καντιανή αυτονομία δεν είναι μια πλήρως ακαθόριστη και πρωτότυπη επιλογή ή δημιουργία των αρχών των ατόμων από τα ίδια, αλλά μια αποδοχή και εφαρμογή κοινών, προκαθορισμένων, αιώνιων νόμων του πρακτικού λόγου. Το επιχείρημα του Καντ γίνεται κατανοητό υπό το φως ενός τρίτου αξιώματος της ηθικής του: τα έλλογα υποκείμενα πρέπει να τηρούν τους απόλυτους νόμους του λόγου τους γιατί αυτοί επιβάλλονται πάνω τους με απόλυτη ισχύ. Με άλλα λόγια, τα αυτόνομα άτομα πρέπει να ταυτίζονται με τον καθαρό καθολικό λόγο γιατί αυτός είναι ο «υψηλότερος προορισμός τους» (Καντ, 2009: 131-132). Ο Καντ δεν ενδιαφέρεται για ένα γενικώς ανεξάρτητο και πρωτότυπο αυτοκαθορισμό των αρχών μας, αλλά για την «αυτονομία του καθαρού λόγου», την αυτονομία του ιδανικού έλλογου υποκειμένου του Καντ. Γι' αυτό και ο Καντ πρεσβεύει ότι μόνο η επιθυμία αποτελεί δεσμό και επιβολή πάνω στην αυτονομία, παρότι τα άτομα μπορούν να θεσπίζουν αρχές που δεν συμμορφώνονται με τις καθολικές επιταγές του λόγου και είναι πιθανόν να εκλάβουν αυτές τις καθολικές επιταγές ως δεσμά και καταναγκασμούς.

Το επιχείρημα για την Καντιανή αυτονομία που μόλις σκιαγραφήσαμε συνυφαίνει τρία διαφορετικά νήματα συλλογισμού, τα οποία αναφέρονται στην έννοια της ενεργού θέσπισης νόμων για τον εαυτό από τον εαυτό, στις υποθέσεις του Καντ για την ικανότητα του λόγου να συλλαμβάνει νόμους, και σε κανονιστικές αντιλήψεις για την ιδανική μορφή του εαυτού. Η σύσταση του Καντ ότι τα άτομα πρέπει να ενστερνίζονται και να ταυτίζονται πρωτίστως με τον οικουμενικό λόγο εξηγεί γιατί αντιμετωπίζει τις επιθυμίες, και μόνον αυτές, ως εμπόδια στην ελευθερία, παρότι τα άτομα θα μπορούσαν να διαμορφώσουν κανόνες για τον εαυτό τους χωρίς να αναγνωρίζουν κατά πρώτον λόγο τις καθολικές εντολές του λόγου και χωρίς να ευθυγραμμίζονται με αυτές, νιώθοντάς τες απεναντίας ως μια εξωτερική παρέμβαση στον ελεύθερο αυτοπροσδιορισμό των κανόνων της σκέψης και της πράξης του προσώπου τους.

Η ισχύς και η αξία της Καντιανής αυτονομίας εξαρτάται από την εγκυρότητα των θέσεων του Καντ για τη φύση του πρακτικού λόγου και το ανώτερο κύρος των υποτιθέμενων αντικειμενικών του νόμων. Υπό το πρίσμα των κριτικών παρατηρήσεων που κάναμε πιο πάνω για αυτές τις υποθέσεις, η Καντιανή αυτονομία εμφανίζεται λοιπόν ως ένα αμφιλεγόμενο ιδανικό.

Τα δεσμά της Καντιανής αυτονομίας

Από τη σκοπιά της ελευθερίας, το κρίσιμο μειονέκτημα της Καντιανής αυτονομίας είναι ότι επιτάσσει στα ελεύθερα άτομα να ακολουθούν πάντα τους ίδιους, αμετάβλητους βασικούς κανόνες, που προδιαγράφονται από τον καθολικό λόγο. Αν θέλουν να είναι πραγματικά αυτόνομα, τα άτομα δεν θα πρέπει να αποδέχονται άλλες βασικές αρχές ούτε να αμφισβητούν και να αναθεωρούν τις θεμελιώδεις επιταγές του λόγου. Αυτή η αντίληψη απορρίπτει την αυτονομία ως απεριόριστη, ελεύθερη επιλογή των προσωπικών μορφών δράσης του ατόμου και αναιρεί την αυτονομία ως κυριαρχία του νομοθέτη πάνω στους νόμους του -εφόσον μια τέτοια κυριαρχία εμπεριέχει την ελευθερία αναθεώρησης κάθε νόμου. Αιώνιοι και αμετάβλητοι νόμοι απαγορεύουν στο διηνεκές τη διερεύνηση άλλων δυνατοτήτων στη σκέψη και τη δράση πέρα από τις δυνατότητες που προβλέπουν και καθιστούν νόμιμες οι δεδομένοι νόμοι. Αυτοί οι πολλαπλοί περιορισμοί φαίνονται αυθαίρετοι και αδικαιολόγητοι στον βαθμό που θεμελιώνονται σε αμφιλεγόμενες και επισφαλείς υποθέσεις για τη σύσταση, τη μορφή και το περιεχόμενο του λόγου.

Μια τέτοια κριτική δεν είναι απαραίτητο να αποκηρύξει την ίδια την έννοια της αυτονομίας, αλλά μπορεί να εκλάβει αντιθέτως την αυτονομία ως αναστοχαστικό αυτοπροσδιορισμό των αρχών του ατόμου που εξουσιοδοτεί μια άνευ όρων αμφισβήτηση και έλλογη αναθεώρηση κάθε δεδομένου νόμου, σύμφωνα με ιδέες που βρίσκουμε στην ίδια τη σκέψη του Καντ. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει στην Καντιανή αυτονομία μια δραστηριότητα διαμόρφωσης κανόνων για τον εαυτό μας η οποία είναι ελεύθερη να θέσει εν αμφιβόλω οποιονδήποτε δεδομένο νόμο. Και όπως δείχνει η παραπάνω ανάλυση, αυτή η πρακτική της ελευθερίας απηχεί τον πυρήνα της σκέψης του ίδιου του Καντ.

Η πολεμική μας στον Καντ μπορεί να δεχθεί πυρά από δύο διαφορετικές σκοπιές. Ορισμένοι θα προσπαθήσουν να αναιρέσουν τον ισχυρισμό ότι η Καντιανή αυτονομία προσδένει το υποκείμενο της δράσης σε συγκεκριμένες, απαράκαμπτες εντολές. Η ηθική του Καντ οργανώνεται με άξονα την Κατηγορική Προσταγή και δεν επιτάσσει κανένα ιδιαίτερο νόμο. Προτρέπει απλώς τα άτομα να ακολουθούν νόμους που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν από όλους και όλες. Διαφορετικά άτομα ενδέχεται να υιοθετήσουν διαφορετικούς κανόνες με βάση το ίδιο αυτό κριτήριο, και μπορούν πάντα να αναθεωρούν τις αρχές τους. Στην πραγματικότητα, μια κυρίαρχη προσέγγιση στη σύγχρονη Καντιανή θεωρία υποστηρίζει μια πιο εύκαμπτη και «πλουραλιστική» ερμηνεία του Καντ με αυτή ακριβώς τη λογική. Η Κατηγορική Προσταγή εκλαμβάνεται ως μια αφηρημένη αρχή διαβούλευσης, με την οποία τα αυτόνομα υποκείμενα κρίνουν τους προσαρμοσμένους στις περιστάσεις κανόνες τους με τρόπους που αφήνουν περιθώριο για σχετικές διαφοροποιήσεις και αναστοχαστικές διορθώ-

σεις των ηθικών κρίσεων (Herman, 1993: 73-93, 132-158). Από τον Χέγκελ και μετά, η στερεοτυπική κριτική προς την ηθική του Καντ είναι ακριβώς ότι η Κ.Π. δεν μπορεί να προσδιορίσει ένα συγκεκριμένο σύνολο κανόνων. Και αν δεν πιστεύουμε ότι ο λόγος εμπεριέχει ένα σύνολο αρχών, δεν υπάρχει κανένας λόγος να φοβόμαστε ότι το κριτήριο της καθολίκευσης θα μας προσκολλούσε σε αμετάβλητους, οριστικούς νόμους του λόγου –απλώς και μόνο γιατί δεν υπάρχουν τέτοιοι νόμοι.

Μια πρώτη απάντηση είναι ότι η Κατηγορική Προσταγή αποτελεί η ίδια έναν προκαθορισμένο νόμο, ο οποίος δεν τελεί υπό διαπραγμάτευση, και δεν είναι αθώα τυπικός και κενός, όσο απροσδιόριστος και αν φαίνεται. Σύμφωνα με την Κ. Π., όλες οι προσωπικές επιλογές πρέπει να προκύπτουν από αρχές τις οποίες είναι δυνατόν να θέλουμε ως καθολικά εφαρμοζόμενες αρχές. Αυτό το κριτήριο εγκαθιστά ένα φίλτρο αξιολόγησης και αποδοχής κανόνων το οποίο οριοθετεί το φάσμα των νόμιμων επιλογών, ακόμη και αν δεν νομοθετεί ένα μοναδικό σύνολο δυνατοτήτων. Παρότι το «κριτήριο της καθολίκευσης» μπορεί να είναι θεμιτό σε ένα θεμελιώδες επίπεδο κοινωνικών σχέσεων, δεν είναι καθόλου προφανές ότι η Κ. Π. θα πρέπει να ρυθμίζει όλες τις προσωπικές αποφάσεις σε σεξουαλικά ή πολιτισμικά ζητήματα, μεταξύ άλλων. Για παράδειγμα, η Κ. Π. θα απέκλειε μάλλον την ομοφυλοφιλία και σεξουαλικές πρακτικές που δεν υπηρετούν την αναπαραγωγή, επειδή δεν μπορεί κανείς να θέλει λογικά έναν κόσμο στον οποίο το μη αναπαραγωγικό σεξ θα ήταν ο κανόνας που θα ακολουθούσαν όλοι: ένας τέτοιος κόσμος θα έθετε σε κίνδυνο την ανθρώπινη ζωή.⁶ Η Κ. Π. περιχαράκωνει λοιπόν τη σκέψη και τη δράση πέρα από ένα αναγκαίο, και αναπόφευκτο, *minimum*. Συνεπώς χαράσσει *αθέμιτα όρια* στην ελευθερία αν η Κ. Π. δεν είναι μια ουσιώδης συνθήκη του λόγου η οποία ισχύει αντικειμενικά σε όλα τα πεδία δράσης. Για να μπορούμε να συζητάμε και να υπερβαίνουμε τέτοια εμπόδια, είναι αναγκαίο να αντιμετωπίζουμε την Κ. Π. και οποιαδήποτε άλλη αρχή ως ένα αντικείμενο διαρκούς αντιπαράθεσης και κριτικής σκέψης σε ό,τι αφορά τη γενική της εγκυρότητα, τις συνέπειές της, την ερμηνεία και το πεδίο εφαρμογής της.

Επιπλέον, μια συλλογιστική που πρυτανεύει στη σκέψη του Καντ δέχεται ως αξίωμα την ύπαρξη αμετάβλητων νόμων του λόγου και υφαίνει αυτούς τους νόμους στον εννοιολογικό ιστό της ίδιας της ελευθερίας. Την άποψη αυτή συνοψίζει εύγλωττα ο ορισμός της ελευθερίας από τον Καντ (1984: 106) ως «αιτιότητα που υπόκειται σε αμετάβλητους, αλλά ειδικούς νόμους».⁷ Καμία ερμηνεία της ηθικής του Καντ δεν μπορεί να απαλείψει αυτές τις ακαμψίες στον λόγο του Καντ, αν και μπορεί, φυσικά, να τις αναδιατυπώσει σε μια διαφορετική κατεύθυνση ή να αναδείξει άλλες διαστάσεις της φιλοσοφίας του Καντ. Η κριτική αναμέτρηση με τα πιο δύσκαμπτα πλέγματα της Καντιανής ελευθερίας δεν αποτελεί μια θεωρητική κατατριβή ιστορικών της φιλοσοφίας για να περνάει η ώρα τους, καθώς αυτές οι πτυχές της Καντιανής φιλοσοφίας διατηρούν την επιρροή τους στη σύγχρονη θεωρία. Μεταξύ άλλων, ο επιφανής Αμερικανός φιλόσοφος John Rawls (1999: 221-227, 450-456) έχει υποστηρίξει μια μερική ταύτιση της αυτονομίας με την τήρηση συγκεκριμένων, αμετάβλητων αρχών, αποδίδοντας αυτή την ιδέα στον Καντ.⁸

Εκείνο που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι το εννοιολογικό σχήμα του Καντ οδηγεί σε ένα κλείσιμο των δυνατοτήτων στη σκέψη και τη δράση εξαιτίας του ίδιου του σχήματος της αυτονομίας στη βάση αμετάβλητων νόμων που προκρίνει, και ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο περιεχόμενο των νόμων που ενστερνίζεται ως αντικειμενικές αλήθειες ο ίδιος Καντ ή οποιαδήποτε άλλη οπαδός της ίδιας ηθικής. Όσο τυπική και αν είναι, και με όσο διαφορετικούς τρόπους και να μπορεί να εφαρμοστεί, κάθε αρχή έχει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο το οποίο περιστέλλει το φάσμα των νόμιμων επιλογών, και ενέχει ιδιαίτερες συνέπειες, μερικές από τις οποίες ενδέχεται να θίγουν την ελεύθερη σκέψη και δράση με τρόπους που δεν είναι αναγκαίοι ή αναπόφευκτοι. Για τους λόγους αυτούς, η προστασία ή η διεύρυνση του πεδίου της πραγματικής ελευθερίας προϋποθέτει ενίοτε την αμφισβήτηση και γενικών αρχών. Η προαγωγή της ελευθερίας υπηρετείται, συνεπώς, από ένα ήθος αυτονομίας που διατηρεί όλες τις αρχές και τις πρακτικές ανοικτές στον κριτικό έλεγχο και την ανάλυση. Όταν ενσωματώνουμε ιδιαίτερες διαδικασίες, νόμους και έννοιες στη φιλοσοφία και την πρακτική της αυτονομίας, προκαταλαμβάνουμε και παρεμποδίζουμε τη διαδικασία της κριτικής αναθεώρησης σε ορισμένα επίπεδα ανώτερων αρχών, τα οποία θα πρέπει, ωστόσο, και αυτά να τελούν υπό αίρεση και διαπραγμάτευση.

6 Πρβλ. τις θέσεις του ίδιου του Καντ (1996: 62) για τη σεξουαλική ηθική. Προς υπεράσπιση της θεωρίας του Καντ, θα μπορούσε κανείς να απαντήσει ότι δεν είναι ασυνεπές να θέλουμε έναν κόσμο στον οποίο όλοι οι ομοφυλόφιλοι θα έχουν την ελευθερία να ακολουθούν τις σεξουαλικές τους προτιμήσεις, αν υποθέσουμε ότι δεν είναι όλα τα ανθρώπινα άτομα ομοφυλόφιλα. Αλλά είναι αμφίβολο κατά πόσο ένας τέτοιος «νόμος» συνάδει με το κριτήριο της καθολικότητας που υπαγορεύει η Κ.Π., επειδή εξαρτάται ουσιαστικά από υποκειμενικές συνθήκες ενώ η Κ.Π. και όλοι οι αντικειμενικοί νόμοι με την έννοια του Καντ πρέπει να είναι «απόλυτοι», δηλαδή ανεξάρτητοι από προσωπικές συνθήκες και κλίσεις.

7 Για την προσήλωση του Καντ σε αναλλοίωτες καθολικές αρχές, βλ. Καντ, 1984: 26-27, 64-71, Καντ, 1996: 4, 10, 54-55, 58-59, 62.

8 Η ίδια προσήλωση σε καθορισμένες και παγιωμένες αρχές γίνεται εμφανής και σε άλλους σύγχρονους Καντιανούς όπως η Korsgaard, 1996: 227-232, η O'Neill, 1989: 53-54, 58, 64, 70-71, 76-77, και ο Herman, 1993: 87-92, 148.

Και διακηρύσσουμε μια ιδέα για την αυτονομία που τη συγγέει με την προσκόλληση σε συγκεκριμένους προσδιορισμούς (νόμους, αρχές, επιδιώξεις κλπ.) φράζοντας τις κριτικές δυνάμεις του λόγου και κάμπτοντας τη βούληση της αναζήτησης εναλλακτικών δυνατοτήτων.

Αυτοί οι κίνδυνοι για την ελεύθερη σκέψη και δράση εμφανίζονται ακόμη μεγαλύτεροι αν λάβουμε υπόψη την ιδιαίτερη αντίληψη του Καντ για τον πρακτικό λόγο και το πώς αυτή συνυφαίνεται με το Καντιανό μοντέλο της αυτονομίας. Ο Καντ πρεσβεύει ότι ο καθολικός λόγος νομοθετεί αντικειμενικούς νόμους που μπορούν να ανακαλυφθούν με βεβαιότητα από κάθε έλλογο άτομο. Συνεπώς, αν ένα έλλογο άτομο ανακαλύψει αρχές που συμφωνούν με τα καθορισμένα κριτήρια αντικειμενικής ισχύος (την «Κατηγορική Προστακτική»), θα έχει κάθε λόγο να θεωρεί ότι ανακάλυψε αρχές με απόλυτη εγκυρότητα. Το δόγμα ενός αντικειμενικού καθολικού λόγου μπορεί να χρησιμεύσει έτσι για να καθαγιάσει ιστορικές συμβάσεις, αν μπορούμε αυτές να τις συμμορφώσουμε με τα κριτήρια της ΚΠ, αν δηλαδή μπορούμε να τις θελήσουμε ως καθολικούς νόμους. Με τον τρόπο αυτό, ο Καντιανός λόγος έχει τη δύναμη να θωρακίζει ιστορικές προκαταλήψεις απέναντι στην κριτική και την αλλαγή. Για να αλιεύσουμε ένα παράδειγμα από τα δικά του γραπτά, ο Καντ (1996: 62) ισχυρίζεται τα εξής για τη σεξουαλική ηθική: τα σεξουαλικά όργανα χρησιμοποιούνται «φυσικά» μόνο με άτομα του άλλου φύλου. Οι «αφύσικες χρήσεις» τους είναι παραβιάσεις νόμων που «βλάπτουν την ανθρωπότητα στο πρόσωπό μας». Και η «φυσική χρήση» τους επιτρέπεται μόνο στο πλαίσιο του γάμου. Όλα αυτά είναι «αναγκαία σύμφωνα με τους νόμους του δικαίου του καθαρού λόγου».

Ένα δεύτερο σύνολο αποκρίσεων στην κριτική που διατυπώσαμε εδώ μπορεί να στραφεί ενάντια στην ερμηνεία της αυτονομίας που προϋποθέτουμε. Ποιο είναι το πρόβλημα αν το άτομο μένει σταθερά προσηλωμένο σε ορισμένους βασικούς κανόνες που έχει ασπαστεί το ίδιο αυτόνομο; Γιατί η αυτονομία ταυτίζεται με μια αναρχική ελευθερία αμφισβήτησης και αλλαγής του νόμου; Αυτή η σύνδεση μοιάζει να απορρέει από μια ματαιόδοξη επιθυμία μεγιστοποίησης της αυτονομίας και της ελευθερίας μέσα από τη διαρκή εκ νέου επινόηση των κανόνων του εαυτού (O'Neill, 1989: 76, Korsgaard, 1996, 232; Rawls, 1996: 400-408). Επιπλέον, όταν απορρίπτει κανείς την αρχή ότι η αυτόνομη επιλογή πρέπει να σέβεται καθολικούς νόμους παραδίδει την αυτονομία στην αυθαιρεσία, την αναρχία και τον εγωισμό (O'Neill, 1989: 70-77).

Η ελευθερία αναθεώρησης του νόμου είναι μια έννοια «ευκαιρίας». Με άλλα λόγια, είναι στη διακριτική ευχέρεια των ίδιων των υποκειμένων δράσης να αποφασίζουν το πόσο συχνά και σε ποιον βαθμό θα κάνουν χρήση αυτού του δικαιώματος. Η εναλλακτική αντίληψη για την αυτονομία διαφυλάσσει απλώς την ελευθερία της αλλαγής των αποφάσεων. Δεν επιτάσσει τη διαρκή επανάσταση. Υπάρχουν πολλοί λόγοι να θέλουμε να διατηρήσουμε ζωντανή τη δυνατότητα –όχι την αναγκαιότητα– της ριζικής αλλαγής. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η επιθυμία να προασπίσουμε την ελευθερία της διαμόρφωσης των νόμων μας απέναντι σε οποιοδήποτε επιμέρους κανόνα. Αυτή η επιθυμία πηγάζει από μια προσήλωση στην ίδια την αξία της αυτονομίας, αλλά έχει και εργαλειακή αξία. Όταν η ελευθερία του αυτοπροσδιορισμού δεν παραμένει δέσμια αμετάκλητων προσταγών και κανόνων, τα άτομα μπορούν να προαγάγουν αποτελεσματικότερα τις αξίες, τα ενδιαφέροντα και τις δραστηριότητές τους καθώς μπορούν να αναμορφώσουν τις κύριες ιδέες, συνήθειες και νόρμες τους με βάση καλύτερες ερμηνείες των καταστάσεων ή παρακολούθοντας τις μεταβολές των περιστάσεων. Πέραν τούτου, το δικαίωμα της αναδιατύπωσης των ρυθμιστικών μας αρχών αυξάνει τις πραγματικές δυνατότητες που διαθέτουμε στις επιλογές και τις δράσεις μας, επειδή μας επιτρέπει να ασπαζόμαστε διαφορετικούς σκοπούς και να διερευνούμε διαφορετικές μορφές ζωής, που πραγματώνουν διαφορετικές αρχές.

Τέλος, πρέπει να διευκρινιστεί ότι μια εναλλακτική θεώρηση της αυτονομίας που αποκηρύσσει την Καντιανή αυτονομία της προσκόλλησης σε παγιωμένους, αμετάτρεπτους νόμους, δεν διολισθαίνει απαραίτητα στην «αναρχία» και την αυθαιρεσία. Η ελευθερία αναθεώρησης του νόμου δεν είναι επιταγή αλλά δυνατότητα. Δεν μας αναγκάζει να αλλάζουμε διαρκώς τις αρχές και τους νόμους μας. Το πώς και πότε θα ασκήσει κανείς αυτή την ελευθερία εναπόκειται σε κάθε αυτόνομο δρώντα. Η διατήρηση της ελευθερίας αμφισβήτησης και αναδιατύπωσης των νόμων είναι σημαντική γιατί διαφυλάσσει την αυτονομία μας απέναντι σε κάθε ιδιαίτερη αρχή και αξίωμα, αλλά και γιατί επιτρέπει στα άτομα να προωθούν καλύτερα τους στόχους, τις αξίες και τις δραστηριότητές τους μετασχηματίζοντας τις ιδέες, τις συνήθειες και τις συνθήκες που διέπουν τη δράση τους ως αποτέλεσμα κριτικού αναστοχασμού ή προσαρμογής σε μεταβαλλόμενες εξωτερικές περιστάσεις. Η εναλλακτική ιδέα περί αυτονομίας δεν καταφέρεται εναντίον του νόμου, αλλά θέλει κάθε νόμος να παραμένει δεκτικός σε κριτική και αναπροσδιορισμό. Οι νόμοι είναι αναγκαίοι, αλλά κανένας επιμέρους νόμος δεν είναι καθολικά αναγκαίος ως τέτοιος.

Εν τέλει, η θεωρία του Καντ για την αυτονομία στενεύει και απειλεί ένα ευρύ φάσμα ελευθεριών: την ελευθερία του καθορισμού των νόμων μας, την ελευθερία της επιλογής, της ελευθερία του κριτικού λόγου, την ελευθερία να υπερβούμε τον κόσμο μας και την παρούσα τάξη πραγμάτων με ριζικούς μετασχηματισμούς. Και ο Καντ στηρίζει αυτή τη θεωρία όχι σε μια γενική και ανεξάρτητη επιχειρηματολογία για την ελευθερία

και την αυτονομία, αλλά σε μια ιδιαίτερη αναπαράσταση του έλλογου ατόμου η οποία δεν είναι στέρα θεμελιώμενη.

Η πολιτική της Καντιανής αυτονομίας

Η Καντιανή ελευθερία μπορεί να θέσει ομοίως σε κίνδυνο τις πολιτικές της ελευθερίας, με διάφορους τρόπους που δεν περιορίζονται σε μια πιθανή νομιμοποίηση του δεσποτισμού.

Το Καντιανό ιδεώδες της προσωπικής αυτονομίας δεν είναι, ωστόσο, άμεσα πολιτικό και δεν μπορεί να επιβληθεί απ' έξω στα άτομα. Ένα άτομο λογίζεται ως αυτόνομο μόνο αν τηρεί τους νόμους του λόγου με τη δική του ελεύθερη προαίρεση. Η απολυταρχική χρήση κρατικής βίας και ο περιορισμός της πολιτικής ελευθερίας είναι δυνατόν να νομιμοποιηθούν μόνο στη βάση της θεωρίας του Καντ για την εξωτερική ελευθερία (την ελευθερία δράσης) και την *πολιτική* αυτονομία, την εξουσία των πολιτών ως νομοθετών της πολιτείας.

Η ίση ελευθερία της δράσης συνιστά την κύρια αξία του κράτους δικαίου (Rechtsstaat) του Καντ (1971γ: 130). Το φιλελεύθερο κράτος κάνει πράξη αυτή την αξία θεσπίζοντας νόμους του «εξωτερικού δικαίου». Το εξωτερικό δίκαιο αποτελείται από ένα υποσύνολο των ηθικών νόμων του λόγου το οποίο αφορά μόνο εξωτερικές πράξεις και θέματα τα οποία υπάγονται στη δημόσια νομοθεσία και τον δημόσιο εξαναγκασμό (Καντ, 1996: 14, 112). Οι καθολικοί νόμοι επιτρέπουν κάθε πράξη που μπορεί να επιτελεσθεί συστηματικά από όλα τα άτομα ταυτόχρονα. Με τον τρόπο αυτό, εγκαθιδρύουν μια κοινωνία στην οποία τα άτομα διαθέτουν τον μέγιστο βαθμό αμοιβαίας συμβατής ελευθερίας. «Δίκαιο είναι ο περιορισμός της ελευθερίας του καθενός στον όρο της συμφωνίας της με την ελευθερία οποιουδήποτε άλλου, ενόσω [η ελευθερία αυτή] είναι δυνατή σύμφωνα με ένα γενικό νόμο» (Καντ, 1971γ: 129). Επίσης, η δημόσια θεσμοθέτηση των νόμων του δικαίου συνιστά μια εκπλήρωση της πολιτικής αυτονομίας. Στο κράτος δικαίου, οι νόμοι της πολιτείας είναι οι νόμοι που θα θέσπιζε κάθε άτομο για τη ρύθμιση των κοινωνικών του σχέσεων, εφόσον οι κανόνες δικαίου είναι αρχές του καθολικού λόγου που ενυπάρχει σε όλους τους έλλογους δρώντες (Καντ, 1996: 24-25, 91-93).

Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η πολιτεία του Καντ συρρικνώνει τις ελευθερίες της δημοκρατικής αυτονομίας. Η δημοκρατία παρέχει στα άτομα την ελευθερία να διαβουλευονται για τους κοινωνικούς τους νόμους και να ορίζουν και να αναθεωρούν τις κοινωνικές τους διευθετήσεις και τη βασική δομή της κοινωνίας. Απεναντίας, οι υπήκοοι της πολιτείας του Καντ δεν είναι ελεύθεροι να αναθεωρήσουν τους νόμους του συντάγματός τους και να αναδιαπραγματευθούν τους θεμελιώδεις όρους της κοινωνίας τους: το σύνταγμά τους αποτελείται από αμετάβλητους νόμους (Καντ, 1996: 90, 92). Αυτοί οι νόμοι δεν είναι απλώς οι ίδιες οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας, αλλά αναφέρονται σε ειδικούς κανόνες που διέπουν την ίση ελευθερία στην κοινωνία και εκφράζουν τις απαιτήσεις της ίσης ελευθερίας στους διάφορους τομείς της ζωής (Καντ, 1996: 54-62). Το ίδιο το πολιτικό ιδεώδες που προτάσσει ο Καντ – μια πολιτεία που κυβερνάται από αναλλοίωτους νόμους – έρχεται σε σύγκρουση με μια πρακτική άσκηση της πολιτικής αυτονομίας στην οποία οι πολίτες διαβουλευονται για τις κοινωνικές τους σχέσεις και ρυθμίσεις, τις ελέγχουν κριτικά και τις αναδιαπλάθουν από καιρού εις καιρόν.

Η πολιτική αυτονομία συνιστά μια πρωταρχική ελευθερία καθαυτή, αλλά είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντική για την κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας στις κοινωνικές σχέσεις και τις προσωπικές δραστηριότητες. Η εξουσία της αμφισβήτησης και της αλλαγής των κοινωνικών θεσμών χωρίς εκ των προτέρων περιορισμούς υποβοηθά τους αγώνες για την ανατροπή των αδικιών και των καταπιεστικών συνεπειών που είναι πιθανό να προκύπτουν από οποιοδήποτε σύστημα ελευθεριών. Κάθε τέτοιο σύστημα, το οποίο μεταφράζεται σε ιδιαίτερες ρυθμίσεις, μπορεί να εμπεριέχει ανισότητες και αποκλεισμούς (στην καλύτερη περίπτωση, τον αποκλεισμό ανταγωνιστικών ερμηνειών της καθολικής ελευθερίας). Επίσης, οι μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες μπορεί να καθιστούν αναγκαίες ποικίλες διορθώσεις στο θεσπισμένο σύστημα των δικαιωμάτων και να απαιτούν την καθιέρωση νέων δικαιωμάτων.

Αν ήταν αλήθεια, όπως αξιώνει ο Καντ, ότι οι νόμοι της ίσης ελευθερίας έχουν ένα καθορισμένο και διαχρονικό περιεχόμενο, το οποίο μπορεί να οριστεί αντικειμενικά, ο Καντ και οι οπαδοί του θα είχαν δίκιο να θεωρούν ότι μια ελεύθερη κοινωνία πρέπει να κυβερνάται από ένα αμετάβλητο σύνταγμα. Αλλά το ζήτημα των κοινωνικών νόμων και ρυθμίσεων που είναι σε θέση να εξασφαλίσουν την ίση ελευθερία συνδέεται αξεδιάλυτα με περίπλοκα ζητήματα πρακτικής δυνατότητας και επιθυμητότητας. Η ποικιλομορφία των ιστορικών συνθηκών, η ιστορικότητα των ιδιαίτερων αξιών και των πεποιθήσεων που διαμορφώνουν τη σκέψη μας για τους νόμους της κοινωνικής συνύπαρξης, οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους μπορούν να εξισορροπηθούν οι εντάσεις ανάμεσα στις διάφορες ελευθερίες (π.χ. ανάμεσα στην ελευθερία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και την ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών σε μια κοινωνία όπου τα ΜΜΕ ελέγχονται από ιδιώτες) σημαίνουν ότι οι νόμοι της ίσης ελευθερίας μπορούν να συνταχθούν με ποικίλους διαφορετικούς τρόπους. Οι προκαταλήψεις που διαπνέουν την ανθρώπινη σκέψη και οι ατέλειές της υποβάλλουν το συμπέρασμα ότι οι «νόμοι της ίσης

ελευθερίας» δεν μπορούν να συλληφθούν και να διατυπωθούν με έναν αδιαμφισβήτητο και ουδέτερο τρόπο.

Τέλος, οι ίδιες αμφιλεγόμενες παραδοχές του Καντ κόβουν τον ομφάλιο λώρο ανάμεσα στην πολιτική αυτονομία και τη δημοκρατία, ανοίγοντας τον δρόμο για αυταρχικές πολιτικές που επικαλούνται την ελευθερία. Αν οι «νόμοι της ελευθερίας» που θα υιοθετούνταν από αυτόνομους πολίτες διαθέτουν ένα αντικειμενικό και σταθερό περιεχόμενο, το οποίο μπορούν να προσεγγίσουν όλοι με τον λόγο τους, δεν είναι αναγκαία η διεξαγωγή δημοκρατικών διαβουλεύσεων για την καταγραφή ή τον σχηματισμό της συλλογικής βούλησης εν προκειμένω. Η συλλογική βούληση έχει ένα αντικειμενικό περιεχόμενο –συγκεκριμένους νόμους- που είναι ανεξάρτητο από κάθε διαδικασία διαδραστικής συζήτησης και αντιπαράθεσης σε πραγματικό χρόνο (Καντ, 1971γ: 138-141).

Συνεπώς, αν ο νομοθέτης «θέτει τους νόμους του έτσι σαν να μπορούν να έχουν πηγάσει από την ενωμένη βούληση ενός ολόκληρου λαού» θεσπίζει τους νόμους της ίσης ελευθερίας και σέβεται την πολιτική αυτονομία όλων «έστω και αν ο λαός βρίσκεται τώρα σε μια τέτοια θέση ή διάθεση της νοοτροπίας του, ώστε, αν ήθελε ρωτηθεί για τούτο, είναι πιθανό ότι θα αρνιότανε τη συγκατάθεσή του» (Καντ, 1971γ: 138-139).

Στην αντίληψη του Καντ (1996: 24-26) για το τι συνιστά νόμιμη βία σε μια ελεύθερη πολιτεία, η χρήση καταναγκαστικής εξουσίας από το κράτος είναι απολύτως νόμιμη όταν ο εξαναγκασμός συνάδει με τους αντικειμενικούς νόμους της ελευθερίας και εξυπηρετεί την τήρηση αυτών των νόμων. Συνεπώς, η κρατική βία εναντίον της πλειοψηφίας των πολιτών νομιμοποιείται όταν η βία εξουσιοδοτείται από τους νόμους του δικαίου. Και οι κρατικές αρχές μπορούν να νομοθετήσουν αυτές τις αρχές ανεξάρτητα από τη βούληση του λαού. Άρα το κράτος μπορεί να ελέγχει τόσο τη βία όσο και τη νομιμότητα και να συντρίβει νόμιμα κάθε αντίσταση. Και μόνο το γεγονός ότι, σύμφωνα με τον Καντ, υπάρχουν αιώνιοι, αντικειμενικοί νόμοι του λόγου και κάθε ώριμο έλλογο πρόσωπο μπορεί να τους συλλάβει ορθώς, εξουσιοδοτεί τις κρατικές αρχές, ως έλλογα πρόσωπα, να μιλούν στο όνομα των αντικειμενικών νόμων της ελευθερίας οι οποίοι προσδίδουν νομιμότητα σε πράξεις εξαναγκασμού.

Εν κατακλείδι

Ο Καντ ισχυρίζεται δικαίως ότι η ελευθερία δεν τάσσεται αποκλειστικά με το μέρος της επιθυμίας και ότι υποθέτει την αναστοχαστική χρήση του λόγου. Η ίδια η δραστηριότητα της εσωτερικής επιλογής συμπίπτει με την έλλογη διαβούλευση στην ευρεία έννοιά της. Και τα άτομα που ακολουθούν τυχαία ή μανιωδώς τις επιθυμίες τους υποδουλώνουν την ικανότητά τους για ελεύθερη επιλογή στα κελεύσματα παθητικών ορμών, στενεύοντας το πεδίο των δυνατών επιλογών. Χωρίς αυτονομία, τα άτομα παραμένουν δέσμια ετεροκαθορισμένων νόμων. Η προσωπική αυτοπειθαρχία και ρύθμιση καθιστούν εφικτή την αποφυγή αντιφάσεων που υπονομεύουν την προαγωγή των σκοπών μας, και είναι απαραίτητες για σύνθετα εγχειρήματα. Ομοίως, η κοινωνική αυτορρύθμιση είναι αναγκαία για τη διασφάλιση της ελευθερίας όλων. Τέλος, ο Καντ προβάλλει ένα διττό ριζοσπαστικό όραμα ελευθερίας. Παρουσιάζει μια ικανότητα υπέρβασης του εαυτού μας και δημιουργίας του νέου. Και επιμένει στην άσκηση της αυτονομίας στο επίπεδο των θεμελιωδών αρχών μας. Τα ελεύθερα άτομα δεν πρέπει να αποφασίζουν βάσει δεδομένων πλαισίων, αλλά πρέπει να είναι σε θέση να αναπροσδιορίζουν τις ίδιες της παραμέτρους των επιλογών τους. Έτσι η ελευθερία των επιλογών διευρύνεται δυνάμει απεριόριστα.

Η κύρια πηγή των ανελεύθερων περιορισμών της Καντιανής ελευθερίας θα πρέπει να εντοπιστεί, συνεπώς, στη συγκεκριμένη αντίληψη του Καντ για το ορθολογικό υποκείμενο, η οποία εγγράφει στα άτομα μια ικανότητα για έλλογη σκέψη και βούληση που εμπερικλείει αμετάβλητους καθολικούς νόμους. Ως αποτέλεσμα, η ελεύθερη και ορθή χρήση του καθολικού λόγου κάνει όλα τα άτομα να συγκλίνουν στην κατανόηση και την αποδοχή των ίδιων, πάγιων αρχών. Η αυτονομία γίνεται πράξη μέσα από μια σταθερή προσήλωση σε διαχρονικά έγκυρους νόμους, μια ιδέα η οποία συγκρούεται με τον κριτικό λόγο νοούμενο ως αναστοχαστική δραστηριότητα που είναι έτοιμη να υποβάλει στον έλεγχο της σκέψης οποιαδήποτε αρχή. Τα αυτόνομα άτομα απεμπολούν την ελευθερία να αναθεωρούν τις βασικές τους αρχές και χάνουν την ελευθερία να εξερευνούν δυνατότητες πέρα από εκείνες που επιτρέπουν ανώτεροι νόμοι οι οποίοι ορίζονται άπαξ και διαπαντός. Οι ιδέες του Καντ εμποδίζουν το ελεύθερο πρόσωπο να ξεπεράσει τα κατεστημένων όρια της σκέψης και της δράσης του, και θέτουν σε κίνδυνο το δικαίωμα της αμφισβήτησης του κράτους και της κοινωνίας προς όφελος της μεγαλύτερης ελευθερίας όλων. Κι αυτό γιατί τα όρια της νόμιμης άσκησης της ελευθερίας μπορούν να θεσπιστούν από τις κρατικές αρχές με έναν «αντικειμενικό» τρόπο.

Η θεωρία του Καντ θα προσέφερε ενδεχομένως μια έγκυρη ερμηνεία της αυτονομίας αν ο Καντ είχε δίκιο στις υποθέσεις του για τον λόγο, τους καθολικούς νόμους που αποδίδει στον πρακτικό λόγο και την απόλυτη αξία αυτών των νόμων. Οι πεποιθήσεις του αυτές, ωστόσο, είναι αμφιλεγόμενης ισχύος και δεν τεκμηριώνο-

νται πειστικά στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ. Συνεπώς, το ανωτέρω επιχείρημα εναντίον της Καντιανής αυτονομίας δεν ανάγεται στην ένσταση ότι η ερμηνεία της ελευθερίας από τον Καντ περισφίγγει και θέτει σε κίνδυνο ποικιλοτρόπως την ελευθερία. Το επιχείρημα ισχυρίζεται επίσης ότι η σκέψη του Καντ δεν δικαιολογεί επαρκώς αυτούς τους κινδύνους και περιορισμούς. Η Καντιανή αυτονομία απορρίπτεται έτσι ως μια μέγγενη η οποία βάζει αυθαίρετα δεσμά στην ελευθερία. Συνεπώς, η κριτική που προτείνουμε εδώ έχει δύο πηγές που ρέουν η μία μέσα στην άλλη: την αξία της ελεύθερης επιλογής, η οποία γέρνει τη ζυγαριά σε βάρος δογμάτων που συρρικνώνουν τις δυνατότητες σκέψης και δράσης, και εύλογες αμφιβολίες για τη γενική εγκυρότητα μιας συγκεκριμένης θεωρίας.

Οι ανωτέρω κριτικές επισημάνσεις βρίσκουν εφαρμογή *τηρουμένων των αναλογιών* και σε σύγχρονους θεωρητικούς, όπως ο John Rawls, η Onora O'Neill και η Christine Korsgaard, οι οποίοι έχουν επιχειρήσει να αναθεμελιώσουν την Καντιανή ερμηνεία της αυτονομίας ως συμμόρφωσης με σταθερούς νόμους του λόγου. Αναμφίβολα, οι σύγχρονοι αυτοί στοχαστές έχουν κατορθώσει, ή ενδέχεται να κατορθώσουν στο μέλλον, να αρθρώσουν πιο πειστικά επιχειρήματα από τον ίδιο τον Καντ σε ορισμένα σημεία. Αλλά η διάγνωσή μας ως εδώ επιδίωξε να καταστήσει σαφές ότι η διάσωση της Καντιανής αυτονομίας έχει να αντιμετωπίσει πλήθος εγγενών δυσκολιών. Μεταξύ άλλων, όσοι/ες την επιζητήσουν, θα πρέπει να δείξουν ότι ο λόγος εννοεί πρακτικές αρχές με διαχρονική ισχύ, η οποία υπερσχύει άλλων σκοπών και αξιών. Επιπλέον, αν οι Καντιανοί δεν μπορέσουν να αποδείξουν τη δυνατότητα αλάνθαστης ηθικής γνώσης σε κάποιο επίπεδο, η εννοιολόγηση της αυτονομίας από τον Καντ θα πρέπει να απορριφθεί στον βαθμό ακριβώς που δεν κατοχυρώνει το δικαίωμα αναθεώρησης *κάθε* αρχής, ακόμη και των ανώτερων. Η διαφύλαξη του δικαιώματος αυτού είναι αναγκαία ακόμη και αν δεχθεί κανείς ότι τα αυτόνομα άτομα πρέπει να συμμορφώνονται με αρχές οι οποίες έχουν καθολική ισχύ, γιατί πολύ απλά μπορεί να κάνουν λάθος στην άποψή τους για το ποιες είναι αυτές οι αρχές.⁹ Τέλος, οποιαδήποτε συνηγορία υπέρ της θεωρίας του Καντ η οποία επικαλείται την έννοια της «ελευθερίας» πρέπει να βάλει τα δυνατά της για να αντιτάξει μια πειστική επιχειρηματολογία ενάντια σε ευρέως αποδεκτές ιδέες οι οποίες συνδέουν στενά την ελευθερία με την ανοικτή επιλογή και οδηγούν έτσι στην απόρριψη της Καντιανής αυτονομίας επειδή εξαλείφει σχεδόν την ελεύθερη επιλογή στο θεμελιώδες επίπεδο των ρυθμιστικών αρχών της σκέψης και της δράσης, μειώνοντας κατά συνέπεια την ποικιλία των επιλέξιμων σκοπών.

Ωστόσο, η σύγχρονη σκέψη και πράξη θα πρέπει να αποφύγουν εξίσου μια απλή αναπαραγωγή όσο και μια ισοπεδωτική απόρριψη του Καντιανού σχήματος. Το ζητούμενο είναι μάλλον μια κριτική αναμόχλευση της σκέψης του Καντ, η οποία παρέχει κρίσιμες ιδέες. Πέρα από τα στοιχεία που επισημάνσαμε πιο πάνω, ο Καντ παραδίδει ένα σημαντικό μάθημα για την ελευθερία και στέλνει ένα ριζοσπαστικό μήνυμα. Το δίδαγμα είναι ότι η ελευθερία πρέπει να συνυφάνεται στενά με την αυτονομία. Αν τα πρόσωπα δεν επιδοθούν σε έναν ελεύθερο και ενεργό προσδιορισμό των κανόνων τους, θα παραμένουν στην πράξη δέσμια νόμων που δεν έχουν επιλέξει. Η προσωπική αυτοπειθαρχία και αυτορρύθμιση συντείνουν στην αποφυγή καταστροφικών αντιφάσεων και είναι αναγκαίες για σύνθετα και απαιτητικά εγχειρήματα. Εξίσου αναγκαία για τη διασφάλιση και τη διεύρυνση της ελευθερίας όλων είναι και η κοινωνική αυτοθέσμιση. Το οραματικό μήνυμα του Καντ είναι διττό. Προβάλλει μια ικανότητα υπέρβασης του εαυτού και των συνθηκών στις οποίες βρισκόμαστε μέσα από τη δημιουργία του νέου. Και διακηρύσσει την άσκηση της ικανότητας για αυτονομία στο επίπεδο των θεμελιωδών παραγόντων που καθοδηγούν ή οριοθετούν τη σκέψη και τη δράση. Τα ελεύθερα άτομα δεν πρέπει να αποφασίζουν απλώς μέσα σε δεδομένα εκ των προτέρων πλαίσια, αλλά πρέπει να είναι επίσης σε θέση να αναδιατάσσουν τις παραμέτρους των επιλογών τους. Αυτή η αναδιάταξη ανοίγει το δρόμο για μια ριζική επέκταση της ελευθερίας.

Ο ορισμός της αυτονομίας από τον Καντ θα πρέπει να αναδιατυπωθεί κατά τρόπο ώστε να κατοχυρώνει το δικαίωμα αμφισβήτησης κάθε δεδομένου νόμου, την ελευθερία αλλαγής των βασικών μας νόμων χωρίς να δεσμευόμαστε από αιώνιες αρχές, την ελευθερία να φανταζόμαστε τη ζωή μας διαφορετικά, με νέους τρόπους. Μια τέτοια αναδιατύπωση είναι πιο πιστή στις ιδέες της υπερβατικής ελευθερίας και της ριζικής αυτονομίας που εκφράζονται πρωτοποριακά στη σκέψη του Καντ. Η αναθεωρημένη αντίληψη περί αυτονομίας θα θεμελιωνόταν σε μια αναθεωρημένη ιδέα του λόγου, η οποία θα έχει ξεπεράσει την αφελή πίστη ότι η αλήθεια μπορεί να γίνει γνωστή με βεβαιότητα, και θα διέσωζε για πάντα την ελευθερία του κριτικού λόγου να ελέγχει κάθε αρχή και συμπέρασμα ως προσωρινά και επισφαλής. Αυτά θα ήταν τα γνωρίσματα ενός λόγου που αναγνωρίζει σε βάθος την ποικιλομορφία, τις προκαταλήψεις, την ιστορικότητα και την ατέλειά του.

Όταν είναι πρόθυμος να ελέγχει και να αμφισβητεί οποιαδήποτε αρχή, ο λόγος μπορεί να αναιρεί αυθαί-

9 Η αναφορά σε «ανώτερες» αρχές αφορά κυρίως σύγχρονους Καντιανούς, όπως οι Rawls, Korsgaard, O'Neill και Herman, που τείνουν να καθορίζουν μόνον μερικές βασικές αρχές, ενώ υποστηρίζουν την αναστοχαστική εφαρμογή αυτών των αρχών και τη σχετικά ευέλικτη επιλογή δευτερευόντων κανόνων στο πλαίσιο των δεδομένων ανώτερων αρχών.

ρετους περιορισμούς και να επεκτείνει το πεδίο της διακριτικής ευχέρειας των προσώπων αφαιρώντας κάθε ιερό και απαραβίαστο ή «φυσικό» μανδύα από καθιερωμένους κανόνες. Ένας τέτοιος λόγος είναι κριτικός με μια ισχυρή έννοια του όρου, καθώς είναι πάντα έτοιμος να ενεργοποιήσει εκ νέου τις δυνάμεις του αναστοχασμού και της διερώτησης, και είναι διατεθειμένος να τις εφαρμόζει καθολικά, χωρίς να εξαιρεί καμία αρχή, «αλήθεια» και κανόνα από την αμφισβήτηση. Η μη υπερβατική κριτική μπορεί να επιδοθεί σε γενεαλογικές έρευνες για να μας αποστασιοποιήσει από τις τωρινές μας συνήθειες στη σκέψη και τη δράση ανιχνεύοντας την ιστορική τους ανάδυση και πορεία. Αλλά μπορεί επίσης να προχωρήσει και «εμμενώς», επισημαίνοντας τις αντιθέσεις ανάμεσα στις διακηρυσσόμενες αρχές και την κοινωνική πραγματικότητα. Μπορεί ακόμη να χαρτογραφήσει ουτοπικές διαδρομές, εξερευνώντας εναλλακτικούς τόπους και χρόνους με τη φαντασία.

Το εγχείρημα ανασυγκρότησης της Καντιανής αυτονομίας το οποίο μόλις σκιαγραφήσαμε περιγράφει κινήσεις που έχουν γίνει τα τελευταία τριάντα χρόνια από στοχαστές όπως ο Καστοριάδης, ο Michel Foucault και ο Roberto Unger. Το έργο τους αποκαλύπτει, συνεπώς, γόνιμες δυνατότητες για μια απελευθερωτική ανάπτυξη της σκέψης του Καντ, οι οποίες θα αναλυθούν διεξοδικότερα στα επόμενα κεφάλαια.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Allison, Henry E. (1990) *Kant's theory of freedom*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berlin, Isaiah (1969) *Four Essays on Liberty*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Connolly, William (1999) *Why I Am Not a Secularist*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Foucault, Michel (1997) 'What is Enlightenment?' στον τόμο S. Lotringer και L. Hochroth (επιμ.) (1997) *Michel Foucault. The Politics of Truth*, μτφρ. L. Hochroth κ.α., Semiotext(e).
- Geuss, Raymond (2002) 'Liberalism and its Discontents', *Political Theory*, 30: 3.
- Guyer, Paul (2003) 'Kant on the Theory and Practice of Autonomy' στον τόμο E. F. Paul, F. D. Miller και J. Paul (επιμ.) (2003) *Autonomy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, Jürgen (1997) *Between Facts and Norms*, μτφρ. W. Rehg, Cambridge: Polity.
- Herman, Barbara (1993) *The practice of moral judgment*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kant, Immanuel (1960) *Religion within the Limits of Reason Alone*, μτφρ. T.M. Greene, H.H. Hudson, Νέα Υόρκη: Harper and Row.
- Καντ, Ιμμάνουελ (1971α) «Τι σημαίνει: προσανατολίζομαι στη σκέψη» στον τόμο I. Καντ (1971) *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσου, Αθήνα: Δωδώνη.
- Καντ, Ιμμάνουελ (1971β) «Απόκριση στο ερώτημα: τι είναι διαφωτισμός;» στον τόμο I. Καντ (1971) *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσου, Αθήνα: Δωδώνη.
- Καντ, Ιμμάνουελ (1971γ) «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στον τόμο I. Καντ (1971) *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσου, Αθήνα: Δωδώνη.
- Καντ, Ιμμάνουελ (1984) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Δωδώνη: Αθήνα.
- Kant, Immanuel (1996) *The Metaphysics of Morals*, μτφρ., επιμ. M. Gregor, Cambridge: Cambridge University Press.
- Καντ, Ιμμάνουελ (1999) *Κριτική του καθαρού λόγου*, μτφρ. Μ. Φ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα.
- Καντ, Ιμμάνουελ (2009) *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα.
- Korsgaard, Christine M. (1996) *Sources of Normativity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Neill, Onora (1989) *Constructions of Reason. Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Paul, Ellen Frankel, Miller, Fred D. Jr. και Paul, Jeffrey (επιμ.) (2003) *Autonomy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rawls, John (1980) 'Kantian Constructivism in Moral Theory', στον τόμο S. Freeman (επιμ.) (1999) John Rawls, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Rawls, John (1999) *A Theory of Justice*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Williams, Bernard (1993) *Ethics and the Limits of Philosophy*, Λονδίνο: Fontana Press.